

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્ય
અવલોકન ગ્રંથમાળા

છાણું થાપી આબ્યાં
ઝોતરાતી દીવાલો ભાગ-૧
ઝોતરાતી દીવાલો ભાગ-૨
ગામમાં
મામાની જબ્ય
વાડામાં
ઘોબીડા ધુવે છે
ગામડામાં મળને

આવા અન્ય રસ ભરપૂર
નોચેના એટો પણ વસાવો

રમ્યકથા ગ્રંથમાળા
ગાતી ગ્રંથમાળા
જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથમાળા
કથાનાટ્ય ગ્રંથમાળા
ચાલો પ્રવાસે ગ્રંથમાળા
પશુપક્ષી ગ્રંથમાળા
જીવનપરિચય ગ્રંથમાળા
હાસ્યવિનોદ ગ્રંથમાળા
પાઠ્યોથી ગ્રંથમાળા

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાળસાહિત્ય

અવલોકન ગ્રંથમાળા

ઝોતરાતી દીવાલો ભાગ-૨

સંપાદકો: ગિજુભાઈ
તારાબેન

અને

શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ ખાલસાહિત્ય

સંપાદક : શ્રી ગિબ્બુભાઈ અને તારાબહેન

અવલોકન ગ્રંથમાળા

ઓતરાતી દીવાલો-૨

[સંક્ષિપ્ત]

મૂળ લેખક

કાકાસાહેબ કાલેલકર

આર. આર. શેઠની કંપની

પુસ્તક પ્રકાશક અને લવકંતા

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨ : માંબી શેઠ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨.

પ્રકાશક
ભગતભાઈ ભુરાલાલ શેઠ
આર. આર. શેઠની કંપની
મુ'બઈ-૪૦૦૦૦૨ * અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

©
પ્રકાશકના

પુનઃ સંપાદિત
પુનઃસંકલ્પ
ઓક્ટોબર ૧૯૭૬
પ્રત : ૧૧૫૦

સેટનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦-૦૦
[આઠ પુસ્તકો]

મુદ્રક
બુગલદાસ સી. મહેતા
શ્રી પ્રવીણ પ્રિન્ટરી
સોનગઢ (જિ. ભાવનગર)

: ૫ :

રવિવારનો દિવસ હતો. પોલીસોને જલદી
ઘેર જવું હતું એટલે અરજ કરી તેમણે અમને
પાંચ વાગે જ કોર્ટીમાં પૂરી દીધા હતા. હું
'નાથ ભાગવત'નો એક અધ્યાય પૂરો કરી
આરટીમાં નિરાંતે બેઠો હતો. પોલીસો તેમ
જ મુકાદમો તાળાં બરાબર છે કે નહિ તે
તપાસી ખીડી પીવા ક્યાંઈક ખૂણે ભરાયા હતા.
એટલામાં એક મોટો ઘોઘર બિલાડો ધરાઈને
ખાધા પછી મૂછ ચાટતો ચાટતો અને હાથીની
પેઠે ઠોલતો ઠોલતો આવી મારા બારણા પાસે
અટક્યો અને ધ્યાનપૂર્વક મને નિહાળતો
ભ્રમો. તેણે માથું ઊંચું કર્યું, નીચું કર્યું,
બારણાના એક છેડા તરફથી બેયું ને 'ગુરુરુ'
'મ્યાઈ' કરીને પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો!
નાનપણથી અનેક અજ્ઞયવધરો (મ્યૂઝિયમો) હું

જોતો આવ્યો છું. પાંજરાની માંહે પશુપક્ષીઓને વાઘબિલાડીઓ પૂરેલાં મેં બહારથી જોયાં છે, તપાસ્યાં છે, તેમનું વર્ણન બહારની તકતી પર વાંચી સંતોષ જાહેર કર્યો છે; પણ કોઈ કાળે મેં એમ સ્વપ્ને ય ધારેલું નહિ કે હું જ બંધ-બારણે પુરાયો હોઈશ ને એક નફર બિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સંતોષ જાહેર કરશે! બિલાડીઓનું કોમી છાપું ચાલતું હોત તો પેલો ઘોઘર આ પ્રસંગ પર જરૂર એક લાંબો લેખ લખત.

: ૬ :

વરસાદનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાહ જોઈ જોઈને થાકેલાં ને લગભગ નિરાશ થયેલાં પ્રાણીઓને આનંદ થયો. જમીન મહેકવા લાગી. વચમાં કાળાં અને સોનેરી કિનારવાળાં સંધ્યાસમયનાં વાદળાંઓ વધારે પ્રિય દેખાવા લાગ્યાં. કોઈ વખત અમહાવાદની દિશામાં તો કોઈ વખત વીરમગામની દિશામાં વરસાદ ઊતરતો દેખાવા લાગ્યો. પહેલે દિવસે સાંજે અમે ભેગા બેસીને પ્રાર્થના કરી અને મેઘની પેઠે આર્દ્ર હૃદયે આ કૃપા માટે પરમાત્માનું ગાયન કર્યું.

આર્દ્ર = ભીજું; નીતરતું.

સુકાયેલી જમીનમાંથી ઘાસ ઊગી નીકળ્યું. પણ પોતાના કાન ને પૂંછડીઓ હલાવતાં હલાવતાં આ કૂણા ઘાસ પર ઉભાણી કરનાર વાછરડાં કે ઘેટાંબકરાંનાં બચ્ચાં અડીં હતાં નહિ. ભુમિ-દેવીનું માતૃહૃદય સફળ થયું પણ તેને ધાવનાર કોઈ ન મળે! બિચારો હોંકેરઆપ્પા અડીં રહ્યો કુર્ણાટકના હંપી તરફના પોતાનાં ખેતરો નિહાળવા લાગ્યો. નિર્દોષ વાળંદ પોચાભાઈ ઘરનાં ઢોરની વાત કરવા લાગ્યો. અર્જુન અને રવજની ભીલોની વૃદ્ધ જોડી બાળકની પેઠે નાચ કરવા લાગી; નાચ સાથે ગાયન પણ હતું.

લીમડાની લીંબાળીઓ હવે બરાબર પાકી અને ટપ ટપ નીચે પડવા લાગી. કેદીઓને આ ખાવાની છૂટ હતી. માંદા પડી ઇસ્પિતાલમાં કાંઈ પીવાની શક્તિ અગર યુક્તિ જેમનામાં ન હોય તેવાઓને આખા વરસમાં ફક્ત આટલો જ ગળ્યો મેવો મળે, એટલે તેઓ ધરાઈને આ લીંબાળીઓ ખાય.

ખિસકોલીઓનું ઠરુણ રડવું હવે બંધ થઈ ગયું. તેઓ મૂંગે મોઢે આડ ઉપર અને નાચે સફળ = ફળવંતું.

આંગણામાં શરતો રમવા લાગી. અત્યાર સુધી ખિસકોલીઓએ અમારી સાથે દોસ્તી બાંધી હતી. અમારી પાસે આવે અને મોઢું હલાવી હલાવીને રોટલાના કકડા માગે. અમને મળતા જુવારના રોટલા સામે કેદીઓની ફરિયાદ તો રહેતી જ; પરંતુ કાગડા, સમળી ને ખિસકોલીઓ સુધ્ધાં જુવારના રોટલાને દિવસે રોટલાના કકડા લેવા માટે બહુ આતુર રહેતાં નહિ. કેટલાક કેદીઓ કહેતા : “આ તે કાંઈ જુવાર છે? કે પેટમાં નાખી શકાય એવી માટી!” મેં જોયું છે કે ઘણી વાર કેદીઓ જુવાર કરતાં ખેરી પણ બાજરી જ પસંદ કરતા. ઘઉંની રોટલી હોય તે દિવસે ખિસકોલી અમારી સામે બેસી અમારા હાથમાંથી કકડો લઈ જાય ને ચોરડીની અંદર આવીને ખાય. એક દિવસ બે ખિસકોલીઓની શરત ચાલતી હતી. તેમાંની એક પાછળથી દોડતી આવી મારા ખભા ઉપર ચડી બેઠી. અમે તેમને સવારે ગરમ-ગરમ કાંજ આપતા. જે દિવસે સવારે કાંજ મોડી આવી હોય તે દિવસે અધીરા બાળકની પેઠે આ ખિસકોલીઓ અમને પજવતી પણ ખરી.

વરસાદ આવ્યો ને અમારું બહાર સૂવાનું બંધ થયું. અમે પાછા સાંજે કોટડીમાં પુરાતા થયા. એ જ ચરસામાં મારી ચોરડીમાં મંકોડાનો રાફ્ટો ફાટ્યો. હવે કેમ સુવાય? ‘બાષણુવાળાઓ’ની ચોરડીઓ છેક છેડા પરની એટલે વાછટથી વધારે પલળવાની, અને તેમાં મંકોડા પણ જરૂર થવાના. દહાડે ચોટલા ઉપર સૂતા હોઈએ ત્યાં પણ મંકોડા આવે; રાત્રે ચોરડીમાં પણ આવે. અને આવે ત્યારે દસપાંચ સોપચાસ ન આવે; પણ આખી ચોરડી છવાઈ જાય એવડી કાળી ફોજ ત્યાં ખડી થાય! ખીજે જ દિવસે એક ‘બાષણુવાળા’ એ અહિંસક હોવા છતાં ફિનાઈલ મગાવી દરેક દર પર અભિષેક શરૂ કર્યો. આવા જર્મન ઈલાજ સામે મંકોડાની ફોજ ટકી ન શકી. અધૂરામાં પૂરું મંકોડાઓનો એક ખીજે નવો શત્રુ જાણ્યો. મંકોડાઓ ચોટલા પર ફરવા માંડે એટલે અમારી જૂની ચોળખાણુવાળી કાપરો મંજુલ શબ્દ કરતી આવી પહોંચતી, પાંખોના પડમાં છુપાવેલો ઘોળો રંગ દેખાડતી અને છોકરાઓ કિસમિસ ખાય એમ મંકોડાઓ ખાઈ જતી!

અભિષેક = પાણીની ધારા કરવી તે.

ધંદ્રગોપ એ નામ બહુ એછા લોકોએ જ સાંભળ્યું હશે; પરંતુ ધંદ્રગોપ જ્યેષ્ઠો ન હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ મળે. ચોમાસાની શરૂઆતમાં દાડમના દાણા જેવાં લાલ અને મખમલ જેવાં સુવાળાં નાનાં જીવડાં જમીનમાંથી બહાર આવે છે અને ફર્યા કરે છે. આઠદસ દિવસ સુધી જ તેઓ દેખા દે છે, અને વરસમાં આઠદસ દિવસની જિંદગી ભોગવી અલોપ થઈ જાય છે. આ આઠ દિવસની અંદર પ્રાણીઓ પોતાનું બાળપણ, જુવાની, અને ઘડપણ ભોગવી લે છે; અને ભૂમિમાતાને પોતાનાં ઇંડાં ભરોસાથી સોંપી દઈ દુનિયામાંથી વિદાય લે છે.

વહાણું વાય એટલે પક્ષીઓ વહેલાં ઊઠી કિલાકિલ કિલકિલ અવાજ કરવા માટે. સાંજે પાછાં આવે ત્યારે પણ જાંપે તે પહેલાં તેવો જ અવાજ કરે.

એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો. બધે પાણી પાણી થઈ રહ્યું. વાવો અને નીકો એટલી બધી ભરાઈ ગઈ કે તે ક્યાં છે તેની જ ખબર ન પડે. ને એ પાણી પર જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે પાણી ઊછળીને જાણે વરસાદનું સ્વાગત કરતું હોય

એવું દેખાય. નાનપણમાં અમે અને ચવલી-પાવલીનો વરસાદ કહેતા. આકાશમાંથી ચાંદીની ચળકતી ષેઆની ચારઆનીઓ જમીન ઉપર પડીને ઊછળતી તથા ચમકતી હોય તેવો આ દેખાવ હોય છે. અને તે ઉપરથી જ અમને એ નામ સૂઝેલું.

: ૭ :

મને ખુલ્લી હવામાં સૂવાની હવે રજા મળી. મારી સાથે શામળબાઈ આવ્યા. તેમને પણ મારી સાથે જ ખુલ્લામાં રાખ્યા કેમકે તેમની મદદ વગર મારું ચાલે તેમ ન હતું. સાતખોલીમાં પહેલી વાત એ થઈ, કે દિવસરાત જેલનો મોટો ઘંટ બરાબર સંભળાતો એટલે વખતનો કંઈક ખ્યાલ આવતો. સહેજ કંટાળો આવે એટલે ઘંટ વાગવાની રાહ જોઈએ. ખીજે ફરક તે રેલવે ગાડીનો અવાજ. પહેલી વાર હું સાતખોલીમાં રહ્યો હતો ત્યારે રેલવેની સિસોટી તરફ ધ્યાન ગયું ન હતું, પણ છ મહિનાના નિવાસથી રેલવેની સિસોટી પણ આકર્ષક થઈ પડી.

જેલ બહાર જેલના પોલીસોએ હમણાં
જા. ઈ. ૨

હમણાં જ મહાદેવનું એક દહેરું બાધ્યું છે. જલ-
માંથી તેનું ચળકતું શિખર સહેજસાજ દેખાય
છે. આ મંદિરમાં રાતની વેળા ઘણી વાર ભજન
ચાલતું.

એક દિવસ કેટલાક છોકરાઓ કે છોકરીઓ
મંદિરમાં બારેક વાગ્યા સુધી ગાતાં હતાં.
અવાજ કુમળો છતાં તીણો હતો એટલે
જ્યારે પવનની લહેર અમારી દિશામાં આવતી
અને એકાદ મધુર આલાપ સંભળાતો, ત્યારે ગંધર્વ
ગાયન સંભળાતું હોય એવો આનંદ થતો.

ઘણી વાર રસ્તા પરથી જતી ને બરાડા
પાડતી મોટરગાડીઓ સંભળાતી, સાઈકલની
કિંકિણી કાને પડતી અને બહારની દુનિયા નાહક
કેટલી દોડે છે એનો ખ્યાલ આવતો.

પાછલા આંગણાની દીવાલ પર દયાપાત્ર
હોલાંઓનું બેડું ઘણી વાર આવીને બેસતું. કહે
છે કે તમામ પ્રાણીઓમાં હોલું અત્યંત નિષ્પાપ
અને ભોળું જનાવર છે. આખો દિવસ 'પ્રભુ-તું'
'પ્રભુ-તું' એમ એ રટયા કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં
હોલાને 'કવડા' કહે છે. અહીંનાં અને ત્યાંનાં

કિંકિણી=તાની ટોકરી. નિષ્પાપ=પાપ ક્યું ન હોય તેવું.

હોલાઓમાં નામભેદ છે એટલું જ નહિ પણ
શબ્દકેર પણ છે. મહારાષ્ટ્રનાં હોલાં 'પ્રભુ-તું'
એમ બોલતાં નથી. અવાજ લગભગ 'કુટુર',
'કુટુર', 'કુટુર', 'કુટુર' એવો થાય છે. આ
ઉપરથી ત્યાંના ગામડાના લોકોએ એક લોકવાર્તા
ઉપજાવી કાઢી છે. કવડો પહેલાં માણસ હતો. તેના
ઘરમાં એક તેની સ્ત્રી તેમ જ સીતા કરીને એક
તેની બહેન હતી. એક દિવસે તેણે બહેનને અને
સ્ત્રીને શેર શેર ડાંગર આપીને કહ્યું : " મને
આના પૈંઆ બનાવી આપો. " સ્ત્રીએ ડાંગર
ખાંડી એમ ને એમ પતિ આગળ ધરી દીધી.
હેતાળ બહેને ડાંગર ખાંડી સોઈઝાટકી કુશકા
બુદ્ધા કરી ચોખા બરાબર વીણી ભાઈ માટે પૈંઆ
તૈયાર કર્યાં. ભાઈએ બેઈ લીધું કે સ્ત્રીના પૈંઆ
શેરશેર છે અને બહેનના તો બહુ જ ઓછા છે.
તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે બહેન પાકી સ્વાર્થી
ને પટુડી છે. ભાઈ ક્રોધે બરાથો અને શેરિયો ઉપાડી
બહેનના કપાળમાં માર્યો. બહેન બચારી ત્યાં ને ત્યાં
જ તરફડીને મરી ગઈ થોડી વારે સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા
પૈંઆ ખાવા ભાઈ બેઠો. સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા
પૈંઆ મોઢામાં તો નાખ્યા પણ કુશકા સોતા પૈંઆ

૧૨ : અવલોકન ગ્રંથમાળા

ખાધા કેમ જાય ? થૂ થૂ કરીને બધા કાઠી નાખ્યા. પછી પેલા બહેનના પૈઆ ખાવા ભેટો. અહા, શી એની મીઠાશ ! દુનિયામાં બહેનનાં હૈતની તોલે આવે એવી કઈ વસ્તુ છે ? ભાઈએ એક જ કોળિયો ખાધો અને પશ્ચાત્તાપથી બહેનના શબ્દ પાસે પડી તેણે પણ પ્રાણ છોડ્યા. ત્યારથી એને હોલાનો જન્મ મળ્યો છે ને હજી તેની પશ્ચાત્તાપ-વાણી ચાલ્યા જ કરે છે. “ ઊડ સિતે, કવડા પોર પોર ! પોહે ગોડ ગોડ ! ” એટલે કે “ સીતા ! ક્ષમા કર ને ઊભી થા. કવડાએ તો છોકરવાદી કરી. તારા જ પૈઆ મીઠા હતા, મીઠા હતા ! ”

કેડલું કરુણ કાવ્ય ! સાંજે પ્રાથના પછી શામળભાઈએ હોલાનું જ ગીત ગાયું. મેં તેમને ઉપલી વાત કહી અને હોલાની જ વાત કરતા અમે સૂઈ ગયા. નર્ઝીરના પેલા કાવ્યનું અનેક વાર સ્મરણ થયું, પણ આપું યાદ ન હતું. “ સાંજ સળેરે ચિડિયાં મિલ કર

ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં કરતી હૈ;
ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં ક્યા સખ
બેચૂં બેચૂં કરતી હૈ. ”

સાતખોલીની પડખે જ નવું કારખાનું

હતું. ત્યાં પણ લોમડાનાં ને પીજાં ઝાડ બહુ મોટાં મોટાં હતાં. તેના પર સવારસાંજ પક્ષી-એની જમાત આવીને બેસતી અને વખત થયે વગર આળસે નમાજ પઢતી. છોટાચક્કર કરતાં અડીં પક્ષીઓ વધારે હતાં, અને મને લાગે છે અડીંનાં પક્ષીઓ સવારે કંઈક વહેલાં પણ ઊઠતાં. આખો દહાડો ખિસકોલીઓ, કાગડા, સમડી, હોલાં કાબરો વગેરે અનેક જાતનાં પક્ષીઓ ભેગાં થતાં અને કોલાહલ મચાવતાં. એક દિવસ એક કાગડાએ નાનકડા કોશિયાનો કંઈક ગુનો કર્યો હશે. કોશિયો એવો ચિડાચો કે કેમે કર્યો કાગડાની પૂંઠ છોડે જ નહિ. કાગડો એક ઝાડથી પીજે ઝાડ કરતો કરતો ઘણી જગ્યાએ ઊડ્યો, પણ કોશિયે તો જાપાની સિપાઈની જેમ કેટા મૂક્યો જ નહિ. પેલા કાગડાની મદદમાં પીજે કાગડો ન આવ્યો હોત તો તેના શા હાલ થાત તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

કાગડાની અને સમડીની લડાઈ તો જગ-જૂની છે. સમડી મોગલ કોળની પેઠે ધીમે ધીમે ચાલે; ઝટ દિશા ફેરવતાં તેને આવડે જ નહિ. જ્યારે કાગડો તો મરાઠા પ્યારગીરોની પેઠે

પ્યારગીર = ઘોડેસ્વાર સિપાઈ.

મરજીમાં આવે તેમ દોડી શકે અને ગમે તે સ્થિતિમાં પોતાનો બચાવ કરી શકે. પણ કાગડો કોઈ કાળે એકસો સમડી પર હુમલો કરે જ નહિ. એ કાગડાઓ હોય ત્યારે જ તેઓ એક બાબુથી એક ને બીજી બાબુથી બાબુ એમ સમડીની પૂંઠ પકડે છે. સમડી એકને મારવા જાય એટલે બાબુ તરાપ મારી સમડીને ચાંચ મારે. આમાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય સમડી પાસે હોય છે; તે ગોળગોળ ફરતી આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચડે છે અને પછી કાગડા ત્યાં જવાની હિંમત કરતા નથી.

વાત એમ બની કે એક વખતે સ્ટેશન તરફ માંસના લોચા અથવા કોઈ સડેલું જાનવર પડ્યું હશે, એટલે વીશ-પચીસ સમડીઓ અને સો-બસો કાગડા ત્યાં ભેગા થયા, અને જોત-જોતામાં એક મહાયુદ્ધ જેવું આકાશમાં જામ્યું. ચાંચ અને નહોર ઉપરાંત કાગડાઓ પાસે એક વધારાનું શસ્ત્ર હતું. સમડી પાસે તે નહિ હોવાથી સમડીનો પક્ષ ન્યૂન દેખાતો. એ શસ્ત્ર તે મહાન કોલાહલ. સમડીઓ મૂંગે મોઢે ફર ફર કર્યા કરે; આમ જુએ ને તેમ જુએ, નીચે જુએ ને ઊંચે જુએ.

શસ્ત્ર = હથિયાર.

ન્યૂન = ઊણું.

પણ કાગડા તો બધા એક સામટા મળીને કાવ કાવ કાવ કરી મૂકે અને પોતાના બુમરાણ આગળ બીજું કશું કાને પડવા જ દે નહિ! આ મહા-યુદ્ધમાં અમે જોયું કે સમડીઓમાં પણ સંપ હોય છે; અને તેમની ધીરજ સહેજે ખૂટી જાય એવી નથી હોતી. એક સમડીને ઝાઝા કાગડા પજવે એટલે ચારપાંચ સમડીઓ તાબડતોબ તેની વહારે ધાય અને પછી એકે કાગડો ત્યાં ટકી ન શકે. યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે સમડીઓ રીતસર ને ગોળગોળ ફર્યા કરે તેથી તે ખૂબ જ શોભે. અમારી ખાતરી થઈ ગઈ કે ગમે તેનો પક્ષ સાચો હોય છતાં યુદ્ધમાં સમડીઓ આર્યો પેઠે લડે છે, અને કાગડાઓ છેક અનાર્ય છે. ગમે તેમ ફરે, ગમે ત્યારે પાછી પાની કરે; તેમને ચડતાં પણ વાર નહિ, ને ઊતરતાં પણ વાર નહિ. લગભગ એ કલાક સુધી એમનું આ આકાશયુદ્ધ ચાલ્યું. અમને થયું કે દિવસનો અંત વહેલો આવશે કે આ યુદ્ધનો? જોકે આવી ચિંતાનું કારણ ન હતું. આ યુદ્ધમાં કોઈ અજુન અને જયદ્રથ થોડા જ હતા? આખરે સમડીઓએ છેલ્લી નીતિ આદરી. ગોળગોળ ફરતાં તેમણે પોતાની 'ઉન્નતિ' એટલી તો સાધી કે ક્ષુદ્ર ઉન્નતિ = ઊંચે ચડવું તે. ક્ષુદ્ર = હલકા; નશ્વવા.

કાગડાઓ ત્યાં સુધી પહોંચી ન શકે. કાગડાઓએ રણુગીતનો સૂર ફેરવી વિજયગીત શરૂ કર્યું : “અમે જીત્યા, અમે જીત્યા !” જેકે સમડીના મનમાં ખાતરી હતી. કે નૈતિક વિજય તો પોતાનો જ થયો હતો.

હું માનતો કે કોયલ પોતાનાં ઈંડાં કાગડી પાસે સેવાવે છે, એ કેવળ કાવકલ્પના હશે. પણ જેલમાં જ્યુ કે કાગડી સાથે જ કોયલનાં બચ્ચાંને ઉછેરે છે. જ્યાં ત્યાંથી ખાવાનું લઈ આવી બચ્ચાંને ખવડાવે ને તેમને લાડ લડાવે. પણ થોડા દિવસમાં કાગડાને થયું કે બચ્ચાંને ખવડાવીએ એટલું બસ નથી; આપણી સુધરેલી કેળવણી પણ તેમને આપવી જોઈએ, એટલે ખાસ વખત કાઢી માળા પર બેસી કાગડો બોલ શીખવે : “કા....કા.... કા....” પણ કોયલનું પેલું કૃતઘ્ન બચ્ચું જવાબ આપે : “ફૂઝી....ફૂઝી....ફૂઝી....” કાગડો ચિડાઈને ચાંચ મારે ને ફરી શીખવવાનું શરૂ કરે : “કા.... કા....કા....” પણ આમ કોયલ કાંઈ પોતાની મીઠી વાણી છોડે? એણે પોતાનું “ફૂઝી....ફૂઝી.... ફૂઝી....” જ ઘૂંટવા માંડ્યું. કાગડાની ધીરજ ખૂટી

ત્યાં સુધીમાં કોયલનું બચ્ચું પગભર થયું હતું—અથવા સાચું કહીએ તો પાંખભર થયું હતું. કાગડાની બધી મહેનત છૂટી પડી. શામળભાઈ કહે : “આ કોયલનાં બચ્ચાં જેટલી પણ અક્કલ આપણા અંગ્રેજ ભણેલાઓમાં હોત તો તેઓ ઘરમાં અંગ્રેજ ન બોલત !”

હું માંદો હતો તે દરમિયાન મને દૂધ મળતું. અને જ્યાં દૂધ હોય ત્યાં બિલાડી તો હોય જ એ જૂનો સિદ્ધાંત, એટલે હીરાએ મારી સાથે ભાઈબંધી કરી. ગમે ત્યાંથી આવે, પગ નાક સાથે ઘસે ને પૂંછડી ઊંચી કરીને ‘મ્યાંઉં’ એવો અવાજ કરે. નાનપણમાં વૈશ્વદેવ કરીને પછી જ જમવા બેસવાનો અમારો રિવાજ. એટલે બિલાડીને દૂધ પાયા વગર જતે દૂધ પીવાનું મન થતું જ નહિ. પણ બિલાડી માટે વાસણ ક્યાંથી લાવવું? સહભાગ્યે અમારા ઓટલાની કેર પરના એક પોરબંદરી પથરામાં નાનકડી નાવડી જેવો એક ખાટો હતો, તેમાં રોજ એને હું દૂધ પાતો. કોઈક દિવસ હું વાંચવામાં ગુલતાન હોઉં અને બિલાડીને વેળાસર દૂધ ન મળે એટલે ધીમે ધીમે એક એક પગલું ભરી બિલાડી

સ્લેટથી ઢાંકેલાં મારા લોટા તરફ જાય, દૂરથી લોટા સૂંઘે અને પોતે ભારે ગુનો કર્યો હોય એવું એકાએક ભાન થયું હોય તેમ ઝટપટ પાછે પગલે પછી હઠી જાય. બેસીને પાછી 'મ્યાંઉં' બોલી મારા તરફ સહેજ જુએ ને ધીરજ કેળવે. પણ પાછું રહેવાય નહિ એટલે ફરી આગળ જાય, દૂધ સૂંઘે ને અકળાઈને ફરી પાછી હટે. આ રીતે એણે મારા પર સારી છાપ પાડી. હું એને નિયમસર દૂધ પાતો. કોઈક વાર એને રોજ કરતાં બમણું દૂધ આપતો. પણ આખરે બિલાડી તે બિલાડી. એક દિવસ ક્યાંકથી એક દોસ્તદારને લઈ આવી. હીરાને તો અમારી ખીક હતી જ નહિ એટલે તે સીધી આવીને મારી પથારી પાસે બેઠી, અને એનો દોસ્તદાર અમારી નજર ચૂકવીને આગળ ધસ્યો અને લોટા ઉથલાવી નાખ્યો. પરંતુ એની ઉબાણી શરૂ થાય તે પહેલાં જ શામળભાઈનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ને તેમણે તેને હાંકી કાઢ્યો. હીરાની મુદ્રા પણ ચોર જેવી થઈ ગઈ હતી. તે પણ વગર હાંક્યે ત્યાંથી પોખારા ગણી ગઈ! એત્રણ દિવસ સુધી લાગલગાટ આ બંનેએ ઉત્પાત મુદ્રા = મોહું, ચહેરો. પોખારા ગણવા = નાસી જવું.

મચાવ્યો. હીરા પહેલાં તો ભીંતના નીચલા કાણામાંથી એકલી આવતી અને અંદર કોઈ નથી એમ જોઈ બહાર જઈ દોસ્તદારને લઈ આવતી. પોતે ચોરીમાં ભાગ ન લે પણ દોસ્તદારની ચોરી તેને ગમતી ખરી. હીરાના ગુનાની ખાતરી થયા પછી બે દિવસ મેં એનું દૂધ બંધ કર્યું; દૂધ ઉપર સખત પહેરો રાખ્યો. એટલે હીરા સમજી ગઈ. તેણે પેલા દોસ્તદારની દોસ્તી છોડી અને અડધો અડધો કલાક અમારી પાસે બેસી પરતાવો જાહેર કરવા લાગી. એનું દૂધ ફરી શરૂ થયું, ને છેક હું બહાર આવ્યો ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યું. કોઈક દિવસ-તેમાં થ ખાસ કરીને જેલમાં મટન(માંસ)નો દિવસ હોય ત્યારે સરસ ઉબાણી મળવાથી હીરા દૂધને માટે આવતી જ નહિ. પણ હું એનો ભાગ ખીજ દહાડા સુધી સાચવી રાખતો. એક દહાડો શામળભાઈ પોતાના કાગડાએને રોટલીના કકડા ખવરાવતા હતા ત્યાં હીરા ક્યાંકથી ચડી આવી. કાગડાએને આ અણુધાર્યા મહેમાનનું આવવું ગમ્યું નહિ. તેઓ બધા જમીન ઉપર હારબંધ બેઠા; અને હાર પણ દીવાલનો છાંયો જ્યાં પૂરો થઈને તડકો શરૂ થતો.

હતો ત્યાં છાંયાના છેડા ઉપર જ બનાવી તેમણે વિવિધ અવાજો પણ એક-મને 'કા કા'ની વાણી શરૂ કરી. બિલાડીએ પહેલાં તો આ કાગારોળ તરફ આંખ આડા કાન કર્યાં, પણ થોડા જ વખતમાં તે અકળાઈને દોટ મૂકી દીવાલના કાણામાં થઈ આંગણા બહાર ચાલો ગઈ. કાગડા ટાઢા પડ્યા ને પછી સુખેથી તડકામાં બેસી રોટલાના કકડા આરોગવા લાગ્યા.

: ૮ :

ફરી પાછી પાનખર ઋતુ આવી. હડાઉ માણસના વૈભવની પેઠે આડનાં પાંદડા ઝપાટાબંધ ખરી પડવા લાગ્યાં. કેદીઓ આંગણું વાળી વાળીને થાકી જતા. સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ આવે તે વખતે એક પણ પાંદડું જમીન ઉપર ન બેઠું એ. આડ બેલનાં ખરાં, પણ એ કાંઈ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો હુકમ માને? આખો દિવસ પાંદડા વરસાવ્યા જ કરે, અને પવન તે બધાં પાંદડાં આંગણામાં સરખી રીતે વેરી દે. બિચારા કેદીઓને આંગણું ફરી ફરી વાળવું પડતું.

એક દિવસ એક પીળું પતંગિયું અમારા

આંગણામાં આવ્યું. સાધારણ રીતે પીળાં પતંગિયાં મને બહુ ગમે છે એમ નથી, પણ જેલમાં તો એવાં પતંગિયાંનાં દર્શન પણ દોહલાં. અને પતંગિયું પણ આખો દિવસ હવામાં તરતું હતું. અમારા આંગણામાં મેં વાવેલા કેટલાએક ગલગોટાના છોડ ઉપરાંત એકે કૂલઝાડ હતું નહિ, અને ગલગોટામાં પતંગિયાને કે બમરાને આકર્ષક કશું ન મળે; છતાં પતંગિયું એક દિવસ મહેમાન કેમ રહ્યું એ સમજાયું નહિ. એની સરકારે એને કોઈ રાજદ્રોહને માટે તો અહીં મોકલ્યું નહિ જ હોય !

પાનખર ઋતુ જામતી ગઈ તેમ પક્ષીઓ પણ મૂંગાં થયાં. સવારસાંજના કલ્લોલ બંધ થયા. બહુ જ સૂનુંસૂનું લાગતું. શહેરના રહેવાસીઓ તો કુદરતથી એટલા અળગા થયેલા હોય છે કે આજે કઈ ઋતુ ચાલે છે તેનું પણ તેમને બાન નથી હોતું. આજના આપણા કેળવાયેલા મૂછ વગરના કે મૂછ કૂટેલા છોકરાઓને પૂછા કે કયા મહિનામાં કયાં કૂલો ભીંગે છે, જાંબુ કયા મહિનામાં થાય છે, ઇંદ્રધનુષ્ય કયા કયા મહિનામાં દેખા દે છે, આકાશમાંથી

દોહલું = આકરું.

આકર્ષક = ખેંચે તેવું.

કરા કયા કયા મહિનામાં પડે છે? શહેરના છોકરાને એટલી જ ખબર હોય છે કે આઈસક્રીમની ઋતુ પછી છત્રી ચોઢવાની ઋતુ આવે છે, અને ત્યાર પછી ગળે મફલર બાંધીને ફરવાની ઋતુ આવે છે!

શિયાળો જન્મ્યો એટલે પક્ષીઓ ગુનેગારની પેઠે ચૂપ થઈ ગયાં. હિંમતથી આમતેમ ફરે ખરાં, પણ વસમા દહાડા આવ્યાનું ભાન હોય એમ તેમનાં છાતી અને માથાં પરથી જણાતું હતું.

શામળભાઈ પાસેથી રોટલાના કકડા ખાઈ ખાઈને કાગડાઓ સારી પેઠે માત્યા હતા. મને થયું, ચાલો કાગડાઓને જરા કસરત કરાવું. હું રોટલાના કકડા આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ઉછાળું— એમ ધારીને કે કાગડા ઊડીને આકાશમાં ને આકાશમાં કકડા અંધરથી ઝીલી લેશે. પણ એ બાધાઓ માથું ઊંચું કરીને કકડો ક્યાં ઊડે છે ને ક્યાં પડે છે તે ઠંડે પેટે જોઈ લેતા, અને કકડો નીચે પડે એટલે એને માટે પડાપડી કરતા. મેં શામળભાઈને કહ્યું : “તમારા ગુજરાતના કાગડા સાવ નાલાયક છે. અમારે ત્યાં નાનપણમાં હું

વસમા = કઠણ; મુશકેલીભર્યાં. બાધાઓ = મૂઠ; મૂખાં.

ચેવડામાંથી કાજુ વીણી વીણીને આકાશમાં ઉડાડતો ત્યારે કાગડાઓ એકાએક અંધર જ ઝીલી લેતા. પણ આ મૂરખાઓ તો ડોળા ફાડીને જોઈ જ રહે છે!” શામળભાઈમાં ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન ક્યાં ઓછું હતું? તેમણે કહ્યું : “અમારે ત્યાંના કાગડા ઓછા જ ભૂખડીબારશ હોય છે!”

પણ આ કાગડાઓને જે હું શીખવી ન શક્યો તે એક સમડીએ શીખવ્યું. પાંચ પચાસ કાગડા વચ્ચે રોટલાના કકડાના ફુંવારા ઊડતા જોઈ એક સમડીએ લાગ શોધ્યો અને ઝડપ દઈને આવીને એક મોઠો કકડો ઉપાડી ગઈ. પોતાના જૂના વેરીની છત જોઈને કાગડાઓ ખૂબ ચિડાયા. તેમનાથી આ અપમાન સહું જાય તેમ ન હતું. તેમણે એ નવીન કળા હસ્તગત કરવાની બલકે ચંચુગત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ને કાગડા સમડીની સામે ફાવ્યા. કાગડા રોટલાના કકડા ઝીલતાં શીખ્યા એટલું જ નહિ પણ સમડી સામે ચોકી પણ કરતાં શીખ્યા. કાગડાઓ તરફનું મારું ધ્યાન જોઈ શામળભાઈના હસ્તગત કરવું = સાધી લેવું. ચંચુ = ચાંચ

મનમાં અદેખાઈ ઊપજી. પણ એમને કંઈ ઇલાજ સૂઝ્યો નહિ એટલે મને કહ્યું : “આજથી કાગડા તમારા ને ખિસકોલી મારી.” મેં કહ્યું : “મારી ના નથી.” પણ ખિસકોલીને હેળવવાની કળા એમની પાસે ક્યાં હતી ? એમની કળા તો કાગડા સુધી જ પહોંચે તેવી હતી.

પણ સત્ય સંકલ્પનું કૃળ દેનારો ભગવાન એકો જ છે. એક દિવસ એક કેદીની ઠોપીમાં ખિસકોલીનું એક નાનકડું બચ્ચું શામળભાઈ મારી પાસે લાવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : “એક કાગડો આને લઈ જતો હતો; અમે યે જણાએ ચાલાકી કરીને આને બચાવ્યું છે. હવે એનું શું કરીએ ?” મને કોલેજના ગત દિવસો યાદ આવ્યા. એક ચીંથરાની દિવેટ બનાવી દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવા આપી. પણ ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કરી દૂધ ચૂસે જ નહિ. રોટલો આપ્યો, ખીચડી આપી, ભાત આપ્યા; પણ પેલું બચ્ચું એમાંથી કશાને અડે જ નહિ આખરે મારા નહાવાના ઉપામાં મેં એક લૂગડું પાથરી તેમાં એને બેસારી દીધું, અને અમે સૂઈ ગયા.

સત્ય સંકલ્પ = સાચો-રૂડો નિશ્ચય.

ખીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડીપાડીને આખું વાતાવરણ દયાજનક કરી મૂક્યું. શામળભાઈ બિચારા બહુ જ મૂંઝાઈ ગયા. બચ્ચાનું શું કરવું એ કોઈને સૂઝે નહિ. દરેક જણ આવીને એ બચ્ચાને હાથમાં લે. બિચારું બચ્ચું જીવ બચાવવા ખાતર હાથમાંથી ફૂટી પડે, થાકી જાય, પેશાબ કરે ને દોડાદોડી કરે. એક વખત તે ઠાકોર સાહેબના ઓરડામાં બળતણ પડ્યું હતું તેમાં જઈને ભરાઈબેઠું; મુશ્કેલીથી અમે એને બહાર કાઢ્યું. કાગડો અને બિલાડી એ બંનેના મોંમાંથી એનું રક્ષણ કરવું તે સહેલી વાત નહોતી. ખીજે દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો. યે દિવસ થયાં બિચારાને કડાકા હતા. કાગડા-બિલાડીના મોંમાંથી એને કેમ બચાવાય એ અમને મોટી ચિંતા થઈ પડી હતી. અંતે બપોરના ચાર વાગે મેં બેચું કે એક ખિસકોલી ઝાડે ઝાડે અને ઓરડીએ ઓરડીએ વ્યાકુળ થઈને ફરે છે. એ જ આ બચ્ચાની મા હોવી જોઈએ. જે ઓરડીમાં મેં આ ઉપો રાખ્યો હતો તે ઓરડી તરફ તે જાય એટલા માટે મેં એને એકબે ઠેકાણેથી હાંકી. કઈ ભાષામાં હું એને સમજવું કે તારું બચ્ચું મારી ઓરડીમાં છે ને એની સલામતી વ્યાકુળ = ગભરાયેલું.

ખાતર જ એને મેં અંદર રાખ્યું છે? બિચારી માને થયું હશે કે હું દુખિયારી બચ્ચાની શોધમાં રખડું છું ત્યાં આ જમદૂત મારે કેડે પડ્યો છે, ને જ'પવા પણ નથી દેતો! આખરે ઠાકોર સાહેબ, શામળભાઈ, એકબે પોલીસો, ઠાકોર સાહેબનો કેદી રસોયો અને હું, સૌએ મળી એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડીને એક યોજના ઘડી કાઢી. ક્રિકેટની રમતમાં જેમ ઠેકઠેકાણે ક્ષેત્રપાલો ઊભા રહે છે તેમ બધા દૂર દૂર ઊભા રહ્યા. મેં બચ્ચાવાળો ડબ્બો એરડીમાંથી બહાર આણ્યો અને જે આડ ઉપર પેલી મા ખિસકોલી ફરતી હતી તેની નીચે આડો મૂકી દીધો. બેત્રણ કાગડાઓએ આ બેચું; પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાંથી ખસે? લોભી આંખે તેઓ એકીટસે બેવા લાગ્યાં. પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પૂરેપૂરા સાવધાન હતા. બચ્ચું ડબ્બામાંથી બહાર નીકળ્યું અને એણે કિલકિલ કિલકિલ કરી કારમી ચીસ પાડી. મારું ધ્યાન મા ખિસકોલી તરફ હતું. તે વખતની એની મુદ્રા બેવા જેવી હતી. એનો જીવ કાન અને આંખમાં આવી રહ્યો.

કાઉન્સિલ = સભા.

ક્ષેત્રપાલો = ખેતર-મેદાનનું રક્ષણ કરનારાઓ; ફિલ્ડર્સ.

આડ ઉપરથી ખિસકોલીની દોટથી દોડતી તે નીચે આવી; સ્ટેશન નજીક આવતાં રેલગાડી જેમ સિસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતી તે આવી. બચ્ચું મા તરફ દોડ્યું. બંનેનો ભેટો થયો. તરત જ માને ખીક ન લાગે એટલે દૂર, પણ કાગડો ફાવી ન શકે એટલે નજીક ઊભા રહેવું જરૂરી હતું.

હવે એક ભારે બેવાનું મળ્યું. મને થતું હતું કે એક ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યા વગર આ બચ્ચાને માળામાં લઈ જાય તો જગ જીતી. બચ્ચાને એનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે? એ તો બે દિવસનું ભૂખ્યું હતું; માને બેઈ કે તરત જ તેને ધાવવા દોડ્યું. મા એને મોંમાં પકડીને ઊંચકવા જાય અને બચ્ચું તેમાંથી છટકી ધાવવા જાય! મિનિટ દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડવળગ ચાલી; આખરે બચ્ચાનો વિજય થયો. માએ બેઈ લીધું કે બચ્ચું સમજે એમ નથી. એટલે જીવને બેખમે તે ત્યાં જ થોભી ગઈ; બચ્ચાને ધાવવા દીધું. ભૂખ્યા સિપાઈઓ રણઆંગણે શિરને સાટે પણ જેમ ભોજન કરે છે એના જેવો આ બનાવ હતો. બચ્ચાની ભૂખ જરા ભાંગી એટલે માએ દઢતાથી બચ્ચાને એના પેટની ચામડી વતી

આલ્યુ. બચ્યાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પૂંછડી માને ગળે વીંટળી દીધાં. માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનું ધન અમૂલ્ય હારની પેઠે વીંટળાઈ રહ્યું! તેને સાચવી માથું ઊંચું કરીને મા આંગણું વટાવી આટલા પર આવી. આટલાની કોર આગળ દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેથી ધાર ઉપરથી ખિસકોલી ડગુમગુ કરતી ચડવા લાગી. શી એની સંભાળ! શી એની એકાગ્રતા! ઉપર લગભગ છબ્બ સુધી પહોંચી ગઈ. ત્યાંથી ફૂદકો મારીને જ પીઠિયા સુધી પહોંચાય એમ હતું. ફૂદકો મારશે કે નહિ? ફૂદકો મારવાની હિંમત કરી મા આખા શરીરનો સંકોચ કરે, પણ ફૂદકા પહેલાં જ હિંમત હારી જાય! નિરાશ થઈ નિસાસો મૂકે, ફરી બીજી રીતે પ્રયત્ન કરે. દસેક વાર તો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ ને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઈ હશે. ઉપરથી પડી જાય તો બચ્યું જીવતું ન રહે. જેટલા જેટલા ખાલી પ્રયત્નો થાય તેટલી તેટલી શક્તિ ઓછી થાય. બિચારીએ એક વાર હતાશ થઈ ચીસ પાડી. કયો ભક્ત આથી વધારે વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે? અમે આટલા જણા આસપાસ

ઊભા હતા પણ એની શી સેવા કરીએ? મને એક વિચાર સૂઝ્યા. દોડતો જઈને હું મારો ખેસ લઈ આવ્યો. બે છેડા મારા હાથમાં ને બે છેડા શામળભાઈના હાથમાં એમ કરી જમીનથી એકબે હાથ ઊંચે અમે ખેસ પહોંચો કરી પકડી રાખ્યો. વિદેશ એ કે ખિસકોલી અગર તેનું બચ્યું પડે તો છૂંદો ન થઈ જાય. આખરે ઇશ્વરે ખિસકોલીની ધા સાંભળી. એના શરીરમાં અસાધારણ બળ આવ્યું. શ્વાસ રોકી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક ફૂદકો માર્યો ને એક પળમાં તે મુકામે પહોંચી ગઈ! બે છાપરાંની સાંધમાં મોભના નળિયાં નીચે ખિસકોલીનો માળો હતો. તે દિવસે રાત્રે મા અને બચ્યાએ કેવી મીઠી ઊંઘ લીધી હશે? સાચે જ માને થયું હશે કે જગ જીતી! ત્યાર પછી કેટલા ય દિવસ સુધી એ માને અને એ બચ્યાને અમે જોતા અને ઓળખતા.

હવે વિદાયનો દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. સો દિવસના પચાસ રહ્યા. પચાસના પચીસ થયા; પછી તો આઠ જ દિવસ રહ્યા. શામળભાઈની ધીરજ ખૂટી. તેમણે દિવસની ગણતરી છોડી દીધી.

અને કલાકો ગણવા લાગ્યા. હવે સવાસો કલાક રહ્યા; હવે પોણાસો રહ્યા. આંગણામાં ઊછરતા આંખાને ને જાંબુડાને છોડીને ચાલ્યા જવું પડશે તે મનમાં આવવા લાગ્યું. જાંબુડાને જીવાત લાગી હતી. મેં જતનપૂર્વક ખવાયેલાં પાંદડાં કાઢી નાખ્યાં હતાં; સહેજસાજ બગડેલાં પાંદડાં અને ઝાડનું થડ રોજ આયોડિનના પાણીથી હું ધોતો. આમ કરીકરી જાંબુડાને મેં બચાવ્યો હતો. પછી એને નવાં પાંદડાં ફૂટ્યાં હતાં અને એવો તો સુંદર દેખાતો હતો કે જાણે વસંતની શોભા ખીલી ! આંખા પણ આવી જ રીતે બચાવેલાં હતાં. મારા ગયા પછી આ બંનેનું શું થશે એ ખ્યાલ મનમાં આવ્યા વગર કેમ રહે ? ગલગોટાનું ઝાડ તો ક્યારનું સુકાઈ ગયું હતું. એની આશા છૂટી ગયા પછી એના ગોટા તોડીતોડીને હું છડીએ બનાવતો. જેલના લૂખા વાતાવરણમાં ગલગોટાની છડી પણ મજની લાગતી.

આખરે ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખ ઊગી. સવારે ચાર વાગે ઊઠી મેં નાહી લીધું. જેલના ભ્રષ્ટ ખોરાકની અસર ધોઈ નાખવા સારુ આગલે

દિવસે મેં અપવાસ કર્યો હતો; નાહીને શરીર સ્વચ્છ કર્યું. મારો લગભગ બધો સામાન આગલે દિવસે મેં ઘેર મોકલી દીધો હતો એટલે તૈયાર કરવાપણું કાંઈ હતું જ નહિ. આંખાને તેમ જ જાંબુડાને છેલ્લેલું પાણી પાયું. હીરાને મળવાનું મન હતું પણ આટલી વહેલી તે ક્યાંથી આવેલી હોય ? જેલની ચાર દીવાલોથી ઘેરાયેલા આકાશમાં તારાનું દર્શન કરી લીધું. એટલામાં ઠાકોર સાહેબ ઊઠ્યા. શામળભાઈ પણ નાહીને આવ્યા. અમે ત્રણે જણાએ જેલના નિયમ વિરુદ્ધ એકઠા બેસીને પ્રાર્થના કરી. શામળભાઈએ

‘ રામ ભજ તું પ્રાણિયા !
તારી કંચનની કાયા થશે,
તારા દેહનું સાર્થક થશે;
રામ ભજ તું પ્રાણિયા ! ’

વાણું પરભાતિયું ગાયું.

પરભાતિયું પૂરું થતાં ખડો ફાટ્યો. પણ બહાર લઈ જવાને કોઈ આવ્યું નહિ. શામળભાઈએ કહ્યું : “ હોજ આગળના તુલસીના છોડને તો તમે ભૂલી જ ગયા ! ” હું શરમાયો. દોડતો

કર : અવલોકન ગ્રંથમાળા

જઈને તુલસીને ખાસો એક ડબ્બો પાણી પાયું.
એટલામાં એક વોર્ડર આવ્યો અને એણે મને
હરવાજે ચાલવા કહ્યું. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે વિદા-
યના એ શબ્દો બોલી હું જેલ બહાર પડ્યો.

(સંપૂર્ણ)

☆

વોર્ડર = વિભાગનો જમાદાર